

واکاوی راهبردی مسئله واگرایی قومی در ایران؛ محرومیت نسبی عامل واگرایی قومی

محمد باقر صدقی^۱، سید سعید هاشمی نسب^۲، محمد نقی دشتی^۳، مهدی ایمانی مقدم^۴

چکیده

ایرانی کشوری چند قومیتی و چند فرهنگی محسوب می‌شود و در آن اقوام مختلف با فرهنگ و زبان‌های گوناگون زندگی می‌کنند. چند قومیتی و چند فرهنگی بودن ضمن فراهم نمودن فرصت برای ایران همیشه خطر تجزیه و واگرایی سرزمینی را نیز برای حاکمیت به همراه داشته است. در حاشیه قرارگرفتن اقوام، ضمن افزایش گریز از مرکز امکان تبادل با کشورهای همسایه و دشمنان بیرونی را فراهم می‌کند. این موضوع در شکاف قومیتی همیشه مورد سواستفاده قدرت‌های خارجی قرار گرفته است. مقاله حاضر تلاش دارد با محوریت این پرسش که «عامل اصلی واگرایی قومی در ایران امروز چیست و راهبرد عبور از آن کدام است؟» به بررسی مسئله قومیت در ایران بپردازد. برای پاسخ به این پرسش ابتدا چارچوب مفهومی برای مطالعات قومی در ایران طراحی شد و سپس به مطالعات پیمایشی در این خصوص رجوع شد و با روش فراتحلیل مطالعه سامان یافت. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد عامل اصلی واگرایی قومیتی در ایران محرومیت نسبی مناطق قومیتی است که در حاشیه ایران قرار دارد و راهبرد گذار از واگرایی قومیتی، گسترش رفاه اجتماعی در همه مناطق ایران است. همچنین آگاهی ملی به عنوان یکی از شاخص‌های رفع احساس محرومیت باید مورد توجه قرار گیرد. بهترین مینا برای رفع احساس تبعیض در اقوام، اقتدار ملی همراه با توسعه است.

واژگان کلیدی: واگرایی، هم‌گرایی، قومیت، محرومیت نسبی، راهبرد.

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۴/۲۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۲۳

^۱ پژوهشگر مرکز پژوهشی مینا (نویسنده مسئول) (Email: babak.60sb@gmail.com)

^۲ پژوهشگر مرکز پژوهشی مینا (Email: saeidhasheminasab@gmail.com)

^۳ رئیس مرکز پژوهشی مینا (Email: t_d_dashty@yahoo.com)

^۴ عضو هیئت علمی دانشگاه اراک (Email: nahadom@gmail.com)

مقدمه

بازبینی تاریخ بشر، نشان از وجود ناآرامی‌ها و تنازعات مختلف ناشی از قوم‌گرایی در سطح جهان دارد، به طوری که بعد از پایان یافتن جنگ سرد تا امروز، ۹۶ جنگ و محاصره در جهان روی داده که از این تعداد ۹۱ جنگ به جنگ‌های داخلی و قومی مرتبط بوده است. کل این جنگ‌ها موجب کشته‌شدن حدود ۲۰ میلیون نفر شد که بیش از ۷۰ درصد قربانیان به جنگ‌های قومی اختصاص دارد.^۱ کشور ایران نیز به سبب تنوع قومی، از جمله کشورهایی است که همیشه خطر جنگ‌های قومی را در خود احساس کرده و شاهد درگیری‌های متعددی تا پیش از انقلاب اسلامی در کشور بوده است که همگی ریشه و منشأ نژادی، قومی و ناسیونالیستی داشته و به سهم خود معضلات عدیده‌ای در معادلات سیاسی و چارچوب‌های ژئوپلیتیک ایجاد کرده است. با پیروزی انقلاب اسلامی، تشنج‌های قومی در ایران کاهش یافت اما بعد از جنگ، عوامل مختلف داخلی و خارجی باعث تشدید آن شد که محیط سیاسی ایران از جمله دلایل اصلی آن است. در واقع، جامعه ایران، که بیش از نیمی از آنان را ترکیب قومی تشکیل می‌دهد و عمدتاً در نوار مرزی و قلمروهای راهبردی جغرافیایی ساکن‌اند،^۲ از تحولات کشورهای اطراف تأثیر پذیرفته است؛ تحولاتی مانند ظهور کشورهای جدید در مرز شمالی ایران پس از فروپاشی اتحاد شوروی، ظهور و تشدید قومیت‌گرایی ترکان از طریق ترکیه و جمهوری آذربایجان در استان‌های ترک‌نشین غرب ایران، تشدید معارضه کردهای ترکیه و عراق و ادعای استقلال آنان از کردهای ایران و ظهور طالبان در مرزهای شرقی کشور و همچنین تأثیر تفکرات نژادپرستانه اعراب کشورهای خلیج فارس بر برخی اعراب استان‌های جنوبی، همگی به تقویت گرایش‌های قوم‌گرایانه در برخی از مناطق کشور انجامید. طبق تحقیقات انجام‌شده، می‌توان مخاطرات قومی در کشور را از دو جنبه خارجی و داخلی لحاظ کرد. برخی تشدیدهای قومی، خارج از مرزها و از ناحیه دشمنان ایران شکل گرفته که اهداف اصلی آنان، تغییر حاکمیت، تغییر نگرش دولت‌ها، جابه‌جایی یا حذف حاکمیت و مهره‌های درون حاکمیت، ترغیب سیاسی مخالفان، تهاجم غیرمستقیم به کمک عوامل، ایجاد زمینه منازعه طولانی، القای دودستگی و تهدید نظام به تجزیه است.^۳ البته عوامل داخلی در ایجاد تنازعات قومی، اهمیت بیشتری دارد. مقاله حاضر تلاش دارد به عامل درونی و اگرایی قومی در ایران بپردازد. در واقع، به خطر افتادن امنیت ملی، رشد فزاینده نهضت‌های خودمختار و جدایی‌طلب، افزایش تنش‌ها و منازعات قومی، خلل در امور توسعه‌ای و به حاشیه راندن قومیت‌ها مهم‌ترین آسیب‌های ناشی از واگرایی قومی است که ضرورت این بحث را گوش زد می‌کند.

چارچوب مفهومی

آنچه به عنوان مانعی بزرگ در تحقق هویت ملی تأثیرگذار است قوم‌مداری یا به عبارت دیگر عصیت قومی است که این معضل اجتماعی عمدتاً از طریق گسست بین قومی در جامعه حادث می‌شود. گسست و اختلالی که جامعه ایران را تهدید کرده و برخلاف برخی ادعاها، امنیت جامعه را به سمت تضعیف پیش می‌برد. در واقع، با وجود آنکه روابط هم‌زیستانه در میان اقوام ایرانی بیش از روابط تعارضی آنان است باید دانست که فرستندگی رابطه نزد اقوام اقلیت مثل بلوچ، ترکمن و طالش بیش از گیرندگی رابطه است. به عبارت دیگر، اقوام اقلیت میل به رابطه با اقوام دیگر را دارند، اما شاخص این تمایل از جانب دیگر اقوام، به‌ویژه فارس‌ها، بسیار پایین است. در این صورت می‌توان دو مسیر را تجربه کرد:

نخست آنکه، رابطه بین قومی کاهش داده شود تا بدین صورت تعارضات بین قومی اتفاق نیفتد. باید دانست کاهش رابطه بین قومی، موجب تشدید عصیت قومی و پیش‌داوری منفی راجع به سایر اقوام می‌شود. همان‌طور که در کشور ما نیز این راهکار تا حدودی انجام پذیرفته و لذا بر اساس پژوهش‌ها، مشاهده می‌شود قوم‌مداری به طور کلی در همه اقوام ایرانی افزایش یافته و به نوعی بر روابط

۱. محمدزاده، حسین و همکاران، «عوامل اجتماعی مرتبط با قوم‌گرایی فرهنگی در میان کردهای ایران»، *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ش ۳، تابستان ۱۳۹۱، ص ۷۷.

۲. مرادی، محسن، «تأثیر توسعه بر مسائل قومی در ایران»، *آفاق امنیت*، پیش‌شماره ۲ و ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، ص ۵۵-۵۷.

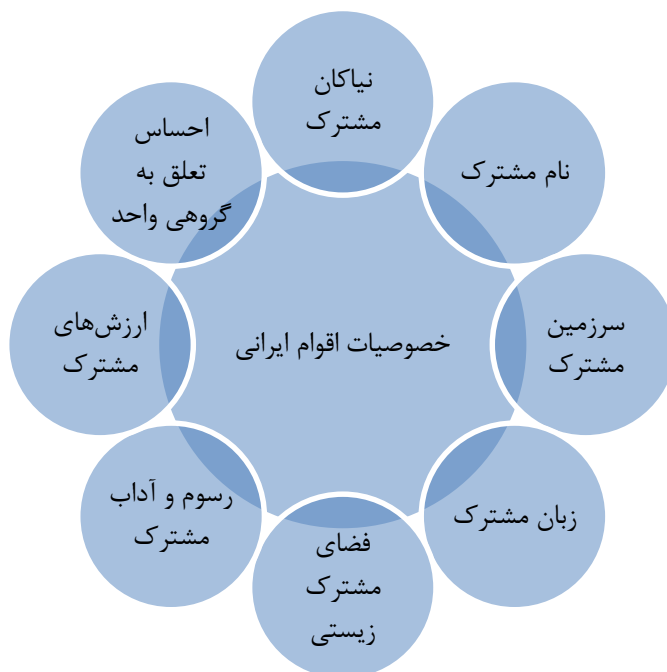
۳. پوررحمان برندق، محرم، «امنیت ملی و اقلیت‌های قومی و دینی در جمهوری اسلامی ایران»، *فصل‌نامه حصون*، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۸.

هم‌زیستانه قومی (شامل روابط مبادله‌ای، سیاسی، گفتمانی و اجتماعی) اثر منفی گذاشته و تعارضات قومی را تشدید کرده است. دوم، ارتباط‌گیری و تشدید روابط میان اقوام شکل گیرد و تفکرات کثرت‌گرایی بر اندیشه خاص‌گرایی برتری داده شود. در این مدل نیز دو نوع الگوی همانندسازی و تکثر‌گرایی در خور ذکر است. به نظر می‌رسد مناسب‌ترین الگو یا مدلی که با واقعیات جاری ایران، اعم از اجتماعی و سیاسی، مطابقت دارد مدل وحدت در کثرت است که بر وحدت ملی و همگرایی قومی در عین حفظ فرهنگ و هویت قومی استوار است. این الگو ناظر به وضعیتی پیچیده از تلفیق دو الگوی همانندسازی و تکثر‌گرایی است. آنجا که وحدت را مبنای قرار می‌دهد، به الگوی همانندسازی و ضوابط و مبانی آن متمایل می‌شود و آنجا که به کثرت نظر دارد، به الگوی تکثر‌گرا و ویژگی‌های آن؛ در عین حال که هیچ‌یک از این دو نیست.^۱

اما در نگاه وسیع‌تر و با توجه به دو مسیر ذکر شده، می‌توان از دو مقوله اساسی بسط و تثبیت سخن گفت. هدف استراتژی تثبیت، تقویت نیروهای مایل به مرکز و هدف استراتژی بسط، تقویت نیروهای گریز از مرکز است. طبق نظر هیلهورست در نظریه «توسعه فضایی»، استراتژی بسط به مثابه دنباله طبیعی و زمانی استراتژی تثبیت دانسته می‌شود.^۲ بنا بر آنچه گفته شد، لازم است هر دو مسیر ذکر شده را در برنامه‌ها لحاظ کرد و بر اساس مؤلفه‌ها و وضعیت محیطی، اجتماعی و فرهنگی هر منطقه از استراتژی بسط یا تثبیت بهره برد.

مؤلفه‌ها و شاخص‌های همگرایی اقوام ایرانی

برای بررسی اقوام در ایران لازم است به برخی خصوصیات اقوام توجه کرد و آن را در سیاست‌ها و ملاحظات راهبردی مد نظر قرار داد. هر زمان به روابط اقوام با یکدیگر با توجه به ابعاد بیان‌شده پرداخته می‌شود لازم است استراتژی بسط یا تثبیت را بر پایه مؤلفه‌های ذیل مراعات کنیم:

بعد از شناخت کافی از خصوصیات منحصر به فرد هر یک از اقوام، برای دستیابی به همگرایی لازم است شاخصه‌هایی تحقق یابد که با تحقق آن، همگرایی نیز محقق خواهد شد:

۱. صالحی امیری، سید رضا، مدیریت تنوع قومی در ایران، پایان‌نامه دکتری مدیریت دولتی، واحد علوم تحقیقات، ۱۳۸۳.

۲. زالی، نادر؛ سجادی اصل، سید علی، «شناسایی عوامل کلیدی مؤثر بر توسعه‌نیافتگی منطقه‌ای: مطالعه موردی استان کهگیلویه و بویراحمد»، فصل‌نامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، س ۷، ش ۲۶، تابستان ۱۳۹۶، ص ۲۷.

با توجه به خصوصیات ذکر شده و وضعیتی که اقوام در مرزهای کشور و مجاورت با اقوام مشترک در آن سوی مرزها دارند می‌توان منشأهای داخلی و خارجی را که سبب واگرایی و همگرایی می‌شود ذکر کرد. در واقع، عوامل درونی و بیرونی با قرار گرفتن در طول یکدیگر موجبات واگرایی یا همگرایی را فراهم می‌سازند. نکته‌ای که حتماً باید به آن توجه شود حضور اقوام در مرزها، ارتباطات بی‌واسطه آنان با آن سوی مرزها، و اشتراکات قومیتی با آن سوی مرز است.^۱

وضعیت هم‌گرایی و واگرایی اقوام در ایران

۱. ترکیب قومیتی ایران

نزدیک به نیمی از ترکیب قومی کشور را اقوام غیرفارس (حدود ۵۸ درصد فارس‌ها هستند) تشکیل می‌دهند که بیشتر در نوار مرزی و قلمرو جغرافیایی، منطبق با نام اقوام، آرایش یافته‌اند. آذری‌ها با جمعیتی بالغ بر ۲۷ درصد کشور در شمال غربی و غرب، کردها با ۱۰ درصد جمعیت کشور در غرب، بلوچ‌ها با ۲٫۲ درصد از جمعیت کشور در جنوب، ترکمن‌ها با ۲ درصد جمعیت کشور در شمال شرقی و تالشی‌ها با ۱ درصد زندگی می‌کنند که از نظر جغرافیای سیاسی و جمعیتی معنا و تعریف خاصی برای ملت و کشور ایران پدید آورده است.^۲

جدول (۱): تقسیم‌بندی کلی وضعیت فعلی قومیت در ایران را نشان می‌دهد.^۳

وضعیت فعلی	استان‌ها	توضیحات
استان‌های بدون جمعیت قومی در خور توجه یا مسئله حاد	تهران، قم، اصفهان، یزد، سمنان، مرکزی	این استان‌ها بیشتر در مرکز کشور بوده و جزء گروه‌های قومی محدودی است که عمدتاً مهاجرند. اکثر قریب به اتفاق جمعیت آنها فارس‌های شیعه است.
استان‌های با درصد در خور توجه از جمعیت و مسائل قومی یا مذهبی	خراسان، قزوین، کرمان، گیلان، مازندران، لرستان، هرمزگان، ایلام و بوشهر	از لحاظ قومی و زبانی و فرهنگی پیوند عمیق با فارس‌زبان‌ها دارند.
استان‌های دارای جمعیت با اکثریت گروه‌های قومی و امنیتی به دو دسته تقسیم می‌شوند.	الف. اردبیل، آذربایجان شرقی، خوزستان، کرمانشاه، زنجان و همدان	دارای شکاف قومی و زبانی‌اند، اما بخش اصلی آنها از لحاظ پیوند مذهبی با اکثریت شیعه حالت بالفعل و خطرناک حاد ندارد.

^۱ اعظمی، هادی؛ حیدری، جهانگیر، «مدل‌سازی نشانگان سیاست‌های همگرا و واگرای قومی در ایران»، فصل‌نامه ژئوپلیتیک، ش ۳۷، بهار ۱۳۹۴، ص ۸۱ و ۸۹.

^۲ کارنامی، مه‌ری، «آسیب‌شناسی تأثیر قومیت‌گرایی بر امنیت ملی»، فصل‌نامه حصون، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۸، ص ۱۷۱، به نقل از: دفتر طرح و بررسی‌های استراتژیک، ناهمگونی قومی و امنیت ملی، تهران، انتشارات بررسی‌های استراتژیک، ۱۳۸۰، ص ۳۱.

^۳ کارنامی، مه‌ری، «آسیب‌شناسی تأثیر قومیت‌گرایی بر امنیت ملی»، فصل‌نامه حصون، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۸، ص ۱۷۹.

شکاف قومی و زبانی موازی با شکاف مذهبی بوده و با تقویت و بالفعل کردن همدیگر، بر احتمال فعال شدن و تبعات امنیتی مسائل قومی می افزاید و از گذشته این معضلات به صورت جدی وجود داشته است.	ب. سیستان و بلوچستان، گلستان، آذربایجان غربی، کردستان
--	---

با نگاهی دیگر می توان وضعیت اقوام ایران را این گونه دسته بندی کرد:^۱

گروه قومی	جمعیت به میلیون	حوزه سکونت	همسایگان	آرایش جمعیتی	مذهب	وضعیت اقتصادی	عامل فعالیت	میزان فعالیت گسست
ترک	۲۵	اردبیل، آذربایجان شرقی و غربی، زنجان، قزوین، همدان	ترکیه و آذربایجان	پراکنده	شیعه	نسبتاً خوب	زبان	کم
کرد	۵-۴	کردستان، شمال خراسان، کرمانشاه، همدان، آذربایجان غربی،	عراق و ترکیه	نیمه متمرکز	سنی و شیعه	متوسط به پایین	زبان و دین	متوسط
عرب	۱	خوزستان	عراق	متمرکز	شیعه	متوسط	زبان و نژاد	کم
بلوچ	۲	سیستان و بلوچستان	پاکستان و افغانستان	متمرکز	سنی	خیلی پایین	دین و اقتصاد	متوسط
ترکمن	۱	گلستان	ترکمنستان	متمرکز	سنی	متوسط	زبان و مذهب	خیلی کم

ایدئولوژی های حرکت های قومی در ایران بیشتر رنگ و لعاب مارکسیستی داشته و با توجه به ادعاهایی چون «آزادی خلق»، «طبقه رنج کش»، «طبقه سرمایه دار» خشونت گرایی به عنوان بخش مهمی از حرکت برای تحقق خواست های مطرح شده، ترویج شده است. اصولاً ایدئولوژی های مارکسیستی در طول تاریخ نشان داده که رابطه مستقیمی با حرکت های خشونت آمیز داشته است.^۲

۲. همگرایی و واگرایی

برای بررسی شناخت میزان همگرایی یا واگرایی اقوام لازم است شهرهایی که از قومیت بالا برخوردار است تحلیل شود. لذا در ادامه بعد از بیان دیدگاهی کلی از اقوام ایران، به برخی اقوام به صورت مجزا می پردازیم:

جدول (۲): توزیع فراوانی درصدی میزان همگرایی اقوام به تفکیک قومیت پاسخ گوینان

	عرب	بلوچ	کرد	لر	فارس	آذری	همگرایی کل
اصلاً	۱۰,۵	۱,۳	۳,۴	۲,۲	۷,۳	۸,۶	۵,۵۵
خیلی کم	۱۹,۶	۲,۷	۶,۸	۱۰,۶	۱۰,۵	۱۶,۹	۱۰,۲۱
کم	۱۸,۸	۷,۹	۱۰,۴	۱۳,۲	۱۴,۹	۱۳,۲	۱۳,۵۳
متوسط	۲۳,۳	۲۰,۳	۱۶,۲	۱۹,۴	۱۹,۴	۱۶	۲۰,۱
زیاد	۱۶,۶	۲۷,۱	۲۶,۷	۲۵,۷	۲۳,۱	۲۳,۵	۲۳,۷۸
کامل	۱۱,۲	۴۰,۷	۳۶,۵	۲۸,۹	۲۴,۸	۲۱,۸	۲۶,۸۱
کل	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
میانگین	۱۴,۳۳	۷۸,۵۱	۷۲,۴۵	۶۷,۸۳	۶۱,۷	۴۸,۶۳	۶۱,۵۹

۱. مهکویی، حجت؛ و همکاران، «تبیین موقعیت ژئوپلیتیکی اقوام و اقلیت ها در ایران؛ مطالعه موردی: قوم کرد»، مجموعه مقالات هشتمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران: همدانی اقوام ایرانی؛ انسجام و اقتدار ملی، سنندج، دانشگاه کردستان، مهر ۱۳۹۴، ص ۲۹۰۰ و ۲۹۰۱.

۲. نواح، عبدالرضا؛ قیصری، نورالله؛ تقوی نسب، مجتبی، «آسیب شناسی مسائل قومی در ایران: مطالعه موردی عرب های ساکن شهرستان اهواز»، فصل نامه تحقیقات فرهنگی ایران، ش ۳، پاییز ۱۳۸۹، ص ۴۹.

بر اساس این جدول، میزان همگرایی افراد قوم بلوچ درباره یکدیگر با میانگین ۷۸٫۵ درصد در مقیاس صفر تا صد، بیش از سایر اقوام بوده است. اعراب با میانگین ۴۱٫۳ درصد، کمترین میزان همگرایی را به سایر اقوام ایرانی ابراز داشته‌اند. بعد از آنان، آذری‌زبان‌ها با میانگین ۴۸٫۶ درصد در مقیاس صفر تا صد کمترین میانگین را داشته‌اند.^۱

جدول (۳): میزان مشارکت چهار استان قومیتی در ۹ دوره انتخابات ریاست جمهوری^۲

انتخابات استان	دور نخست	دور دوم	دور سوم	دور چهارم	دور پنجم	دور ششم	دور هفتم	دور هشتم	دور نهم	دور نهم دوم
آذربایجان غربی	40.11	45.84	57.73	53.62	55.23	48.8	73.71	56.14	44.02	37.15
ایلام	68.91	78.12	107.6	74.51	85.39	66.26	87.16	77.11	80.43	66.76
کردستان	12.83	43.72	48.46	51.57	58.58	54.96	79.04	53.45	37.37	24.96
کرمانشاه	54.73	53.99	62.21	45.94	53.2	52.57	75.15	63.6	55.38	51.20
میانگین مشارکت کشوری	67.42	64.24	74.26	54.78	54.59	50.66	79.92	66.77	62.84	59.76

میانگین قوم‌گرایی در آمار زیر معادل ۵۴٫۱۵ است که بر مبنای مقیاس صفر تا ۱۰۰ متوسط ارزیابی می‌شود. این آمار در میان دانشجویان سنج گرفته شده است:^۳

شاخص	نمونه کل		کردستان		پیام نور		آزاد اسلامی	
	میانگین	انحراف از معیار	میانگین	انحراف از معیار	میانگین	انحراف از معیار	میانگین	انحراف از معیار
قوم‌گرایی	۵۴٫۱۵	۱۰٫۲۵	۵۴٫۸۸	۹٫۶۱	۵۳٫۴۳	۸٫۵۷	۵۴٫۱۶	۱۲٫۱۲
قوم‌گرایی	۵۹٫۵۸	۳٫۸۷	۶٫۸	۳٫۷۱	۵۹٫۲۴	۳٫۱۹	۵۸٫۷۲	۴٫۴۹
	۴۸٫۲۹	۳٫۸۱	۴۷٫۹۶	۳٫۶	۴۷٫۲۱	۳٫۳۵	۴۹٫۷	۴٫۲۸
	۵۴٫۹	۴٫۱۲	۵۵٫۹	۳٫۸	۵۴٫۱۶	۳٫۹۲	۵۴٫۶۴	۴٫۵۴

نتایج تحلیل آماری علل و عوامل مختلف تأثیرگذار بر عملکرد گروه‌های قومی مذهبی شهرستان سراوان و امنیت استان سیستان و بلوچستان^۴

ابعاد	علل و عوامل تأثیرگذار در عملکرد گروه‌های قومی و مذهبی در امنیت شهرستان سراوان (در حالت کلی)			میزان تأثیر این عوامل در شهرستان سراوان بر امنیت داخلی استان		
	تعداد	کرانه پایین	کرانه بالای	تعداد	کرانه پایین	کرانه بالای
علل و عوامل محیطی و جغرافیایی	۹۵	۲٫۲۵	۵	۰٫۶۳۸۷۴	۳٫۷۶۵۸	۵
علل و عوامل فرهنگی اجتماعی (با تأکید بر وضعیت سیاسی و قوم‌گرایی)	۹۰	۱٫۵۷	۵	۰٫۷۷۸۷۱	۳٫۶۴۴۴	۵

۱. خرازی آذر، زهرا؛ و همکاران، «تأثیر استفاده از رسانه‌های جمعی و اجتماعی بر همگرایی بین قومی در ایران»، فصل‌نامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، س ۱۷، ش ۳۴، تابستان ۱۳۹۵، ص ۸۲.

۲. ملک‌زاده، محمدشریف، اقوام ایرانی و نقش آن در حاکمیت، تهران، انتشارات جنگل، ۱۳۹۵، ص ۱۱۴.

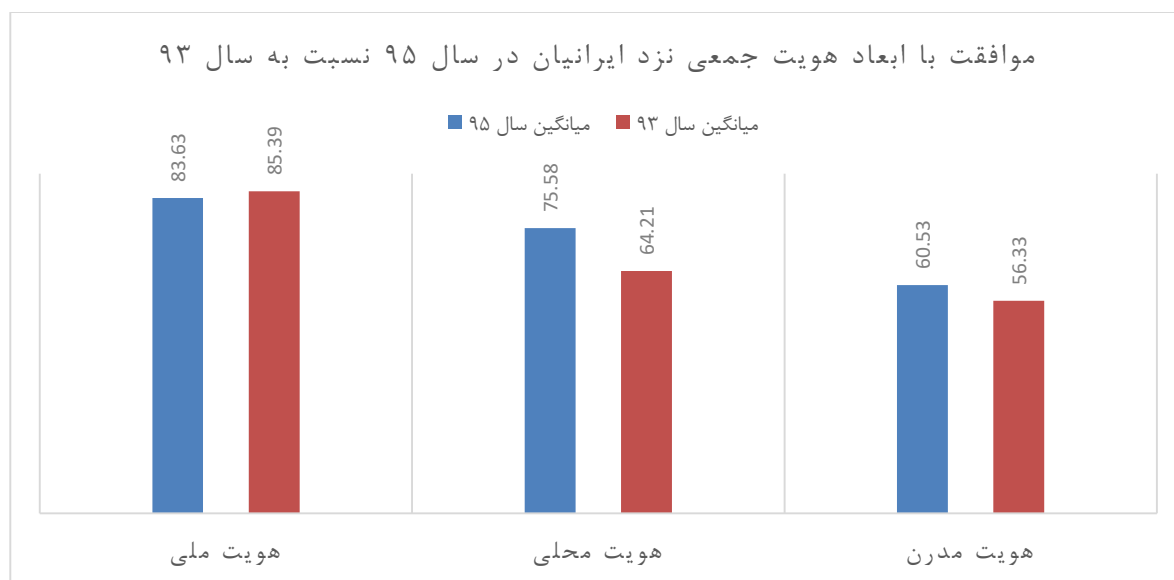
۳. قادرزاده، امید؛ شفیع‌نیا، عباس، «تأثیر ساختار اجتماعی آموزش بر قوم‌گرایی دانشجویان»، فصل‌نامه علوم اجتماعی، ش ۵۹، زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۸۷.

۴. حشمتی جدید، مهدی؛ و همکاران، «بررسی عوامل مؤثر بر عملکرد گروه‌های قومی و مذهبی در امنیت داخلی استان سیستان و بلوچستان (با تأکید بر گروه‌های قومی و مذهبی شهرستان سراوان)»، مجله سیاست دفاعی، س ۲۴، ش ۹۶، پاییز ۱۳۹۵، ص ۱۷۲.

۰,۷۸۵۲۲	۳,۸۲۲۷	۵	۱,۲	۹۷	۰,۸۹۵۷۱	۳,۵۶۴۸	۵	۱,۴۰	۹۱	علل و عوامل فرهنگی اجتماعی (با تأکید بر وضعیت اقتصادی)
۰,۷۱۴۸۸	۳,۸۱۷۲	۵	۱,۶۳	۹۳	۰,۸۵۱۵۵	۳,۴۲۵۹	۵	۱,۳۸	۸۶	علل و عوامل فرهنگی اجتماعی (با تأکید بر وضعیت امنیتی)
۰,۵۴۱۰۴	۳,۸۱۳۷	۵	۲,۱	۷۷	۰,۶۴۸۶۵	۳,۵۷۴۱	۵	۲,۰۲	۷۱	میانگین کل

۳. میزان تعلق یا تعهد به هویت قومی و ملی

میانگین‌ها و متوسط درصد موافقت با گویه‌های هویت محلی و هویت مدرن نسبت به هویت ملی در سطوح پایین‌تری در بین شهروندان ۲۶ شهر مرزی قرار دارد. بدین صورت که در مقایسه بین این هویت‌ها، گرایش به هویت ملی بیش از هویت محلی و گرایش به هویت محلی بیش از هویت مدرن در میان پاسخ‌گویان ارزیابی می‌شود. این مطلب در نمودار زیر به صورت مقایسه‌ای با کل کشور در سال ۹۳ نشان داده شده است.^۱

تحقیقی که سال ۱۳۸۵ بر روی دانشجویان دانشگاه پیام نور سقز صورت گرفته نشان می‌دهد میزان پای‌بندی به همه مؤلفه‌های هویت ملی و هویت قومی، به غیر از مؤلفه دولت، در سطح بالایی قرار دارد؛ به این صورت که بیش از ۸۶ درصد به هویت ملی و نزدیک ۹۵ درصد به هویت قومی پای‌بندی متوسط رو به بالا دارند، در صورتی که بیش از ۷۵ درصد به مؤلفه دولت پای‌بندی کمی دارند. درباره میزان تعلق (بعد نظری) و تعهد (بعد عملی) به هویت ملی و هویت قومی، داده‌ها نشان می‌دهد میزان تعلق به هویت ملی و هویت قومی، بیش از میزان تعهد به آنها است؛ به طوری که نزدیک به ۹۰ درصد احساس تعلق متوسط به بالا به هویت ملی دارند در صورتی که ۷۷ درصد تعهد متوسط به بالا، به هویت ملی دارند که بیش از ۵۳ درصد آن هم در سطح متوسط است. در عین حال، میزان احساس تعلق به هویت قومی، حدود ۹۵ درصد است، در صورتی که حدود ۶۰ درصد تعهد به هویت قومی متوسط رو به بالا دارند. در نتیجه احساس تعلق به هویت قومی و ملی بیش از تعهد به هویت قومی و ملی است.^۲

۱. مؤسسه مطالعات ملی، گزارش و تخمین تحولات هویتی در جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۵-۱۳۹۶، مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵، ص ۶۰.

۲. مقدس جعفری، محمدحسن؛ شیخاوندی، داور؛ شریف‌پور، حامد، «رابطه هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان کرد: مطالعه موردی دانشگاه پیام نور سقز»، مطالعات ملی، بهار ۱۳۸۷، ش ۳۳، ص ۱۱۴.

طبق پژوهش دیگری که در شهرهای قومیتی صورت گرفته و از آنها پرسیده شده که «شما ایرانی بودن را در دنیای امروز تا چه اندازه برای خود افتخار می‌دانید؟» (احساس هویت عالی ملی) مجموع پاسخ‌ها به گزینه زیاد، خیلی زیاد و کاملاً، به این صورت بوده است (به درصد): اردبیل ۹۲،۵، ارومیه ۸۵، اصفهان ۸۵،۴، اهواز ۸۷،۱، تبریز ۸۵،۳، تهران ۸۵،۸، خرم‌آباد ۸۶،۴، زاهدان ۸۵،۳، زنجان ۸۶،۱، سنندج ۷۸،۳، شیراز ۷۸،۵، گرگان ۸۹،۱^۱

برخی تعلقات اقوام مختلف کشور به گویه‌های مرتبط با اتحاد ملی به این شرح است:^۲

ابعاد قومیت	مشارکت سیاسی	اتحاد نظامی	احساس تعلق ملی	حفظ منافع ملی	احترام به اعتقادات سایرین	خوش‌بینی به سایر قومیت‌ها	خوش‌بینی به تحولات آینده کشور
ترک	خیلی زیاد	زیاد	زیاد	کم	کم	متوسط	متوسط
لر	متوسط	خیلی زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد
ترکمن	خیلی کم	خیلی زیاد	متوسط	زیاد	زیاد	متوسط	خیلی کم
عرب	خیلی زیاد	زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد
کرد	خیلی کم	خیلی زیاد	متوسط	خیلی کم	متوسط	کم	کم
بلوچ	خیلی کم	متوسط	خیلی زیاد	خیلی کم	زیاد	خیلی کم	متوسط

۴. میزان قوم‌گرایی در میان اقوام ایرانی

در جدول زیر آماری از میزان گرایش به برخی گویه‌های قوم‌گرایی میان اقوام ایرانی بیان شده است.^۳

ردیف	گویه‌های قوم‌مداری	میانگین موافقت بر حسب مقیاس ۰ تا ۱۰۰							
		ترک	بلوچ	ترکمن	طالبش	عرب	فارس	کرد	لر
۱	به نظر من زبان ... بهترین زبان در ایران است.	۶۹	۷۲	۶۸	۶۱	۶۸	۸۲	۶۳	۶۲
۲	... بیش از هر قومی شایسته احترام‌اند.	۶۴	۶۵	۶۴	۶۶	۵۱	۵۶	۵۶	۶۶
۳	به نظر من ... باهوش‌ترین مردم ایران هستند.	۶۴	۶۹	۶۲	۵۹	۴۸	۵۴	۵۷	۶۲
۴	من فکر می‌کنم ... از همه اقوام که در ایران زندگی می‌کنند، پرکارترند.	۷۴	۷۵	۶۷	۶۴	۵۵	۵۴	۶۶	۷۶
۵	به نظر من ... بهترین مردم ایران هستند.	۶۱	۷۰	۶۷	۶۲	۵۰	۵۳	۵۸	۶۴
۶	... شجاع‌ترین مردم ایران هستند.	۷۶	۷۵	۶۶	۶۴	۶۰	۵۱	۷۰	۷۶
۷	به نظر من ... از هر جهت به دیگر اقوام ایرانی برتری دارند.	۵۲	۶۱	۵۱	۶۰	۴۳	۴۳	۴۶	۵۶
۸	من فکر می‌کنم که بهترین رسم و رسومات قومی ایرانی را ... دارند.	۶۶	۶۹	۶۳	۶۶	۵۳	۵۹	۶۰	۶۶

در کل نمره قوم‌مداری ۷۵ درصد پاسخ‌گویان بالاتر از ۴۷ نمره، ۵۰ درصد آنها بالاتر از ۶۲ و نمره ۲۵ درصد آنان نیز بالاتر از ۷۸ است. مقایسه مقادیر مشابه نزد اقوام هشت‌گانه نشان می‌دهد کمترین قوم‌مداری مربوط به عرب‌ها و بیشترین آن مربوط به بلوچ‌ها است. آنچنان که نزد بلوچ‌ها، فقط قوم‌مداری ۲۵ درصد از افراد کمتر از ۵۶ است. این در حالی است که قوم‌مداری نزد نیمی از عرب‌ها کمتر از حد متوسط (۵۰) است.

برخی پژوهش‌ها نیز رتبه‌بندی اقوام بر حسب گرایش به هویت ملی را این‌گونه نشان می‌دهد:^۴

۱. کریمی، علی؛ مؤذن، محمدهادی، «تنوع فرهنگی و تداوم همزیستی آنها در ایران»، *مطالعات ملی*، ش ۴۵، بهار ۱۳۹۰، ص ۴۸.
 ۲. لطفی، حیدر، «بررسی توزیع جغرافیایی قومیت‌های ایران و نقش آن بر تحولات آینده»، *جغرافیا*، ش ۵۱، زمستان ۱۳۹۵، ص ۳۷۲.
 ۳. یوسفی، علی؛ اصغرپور ماسوله، احمدرضا، «قوم‌مداری و اثر آن بر روابط بین قومی در ایران»، *دانش‌نامه علوم اجتماعی*، دوره ۱، ش ۱، بهار ۱۳۸۸.
 ۴. غریبیان، زهره؛ و همکاران، «بررسی گرایش دانشجویان نسبت به هویت ملی با تأکید بر قومیت؛ مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه‌های دولتی و آزاد مرکز استان گلستان در سال تحصیلی ۹۱-۹۲»، *مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی*، دوره ۴، ش ۱، تابستان ۱۳۹۴، ص ۱۷۰.

رتبه	تعلق به گروه قومی	میانگین
۱	کرد	۹۰,۱۵۳
۲	ترک	۸۶,۶۴۲
۳	ترکمن	۸۶,۵۴۹
۴	فارس	۸۶,۳۴۳
۵	سیستانی	۸۵,۵۲۶
۶	لر	۸۲,۵۰۰

طبق این پژوهش، اقوام ایرانی در کنار گرایش بالا به هویت قومی، به هویت ملی نیز گرایش بسیار دارند و به آن پای بندند که این نشان از همگرایی میان اقوام ایرانی دارد.

۵. بسیج سیاسی قومی در ایران

بسیج سیاسی قومی فرآیندی است که قومیت‌ها با ایجاد وفاداری اعضا به سازمان یا رهبر، بر مبنای مسائل قومی، آمادگی گروه را برای عمل جمعی افزایش می‌دهند.^۱ برخی از متفکران معتقدند اهمیت بسیج قومیت‌ها در جامعه سیاسی مدرن، از اهمیت کشمکش طبقاتی به مراتب بیشتر است.^۲

جدول زیر نشان‌دهنده توزیع فراوانی تجمیع گویه‌های مربوط به طیف بسیج سیاسی اقوام است. این طیف شامل ۱۱ گویه است. نمرات هر گویه بین ۱ تا ۵ رده‌بندی شده است که نمره ۱ نشان‌دهنده کمترین میزان بسیج سیاسی اقوام و نمره ۵ بالاترین میزان بسیج سیاسی اقوام است. جمع نمرات ۱۱ گویه، نمره میزان بسیج سیاسی اقوام را نشان می‌دهد که بالقوه می‌تواند بین نمره ۱۱ (حداقل نمره) و نمره ۵۵ (حداکثر نمره) باشد. در صورتی که هر فرد برای همه گویه‌ها عبارت «متوسط» را علامت بزند، میانگین کل نمره او از این گویه‌ها ۳۳ به دست خواهد آمد. جمع نمرات به دست آمده از این ۱۱ گویه، میزان بسیج سیاسی اقوام در حد کمتر از متوسط را نشان می‌دهد. میانگین به دست آمده از کل گویه‌ها برابر (۳۰,۰۱) است که از میانگین مورد انتظار (۳۳)، که نشان‌دهنده گرایش در حد متوسط است، اندکی پایین‌تر است. هرچه این میانگین کل کمتر از عدد ۳۳ باشد، بیانگر میزان پایین بسیج سیاسی واگرایانه اقوام است که در این طیف بر اساس جدول زیر در سطح متوسط رو به پایینی قرار دارد.^۳

وضعیت توزیع فراوانی تجمیع گویه‌های مربوط به سؤالات طیف بسیج سیاسی اقوام	
میانگین	گویه
۲,۶۰	تمایل به پوشیدن علامت یا نشان مربوط به قوم خود
۲,۸۹	تمایل به کاندیدای مقامی قومی
۲,۸۷	تمایل به درخواست حمایت سیاسی از قومیت خود
۲,۶۸	تمایل به شرکت در جلسه طرح استراتژیک و نقشه برای اقوام
۳,۰۸	تمایل به عضویت فعال در پیکار سیاسی قومی
۲,۶۰	تمایل به شرکت در اجتماعات و تظاهرات قومی
۲,۱۹	تمایل به ایجاد بنگاه مالی برای حزب قومی یا کاندیدای قومی
۲,۷۲	تمایل به تماس با صاحب‌نظر و صاحب‌منصب قومیتی
۲,۷۴	تمایل به داشتن مقام و قدرت قومی
۲,۷۲	تمایل به تلاش برای گفت‌وگو با دیگر هم‌زبانان و تشویق به توجه به مرام قومی

۱. مه‌ری، کریم، «نقش اقوام در همبستگی ملی»، سیاست‌های راهبردی و کلان، س ۴، ش ۱۶، زمستان ۱۳۹۵، ص ۱۵۴، به نقل از: پناهی، حسین، جامعه‌شناسی انقلاب، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۹، ص ۳۳۴.

۲. مه‌ری، کریم، «نقش اقوام در همبستگی ملی»، سیاست‌های راهبردی و کلان، س ۴، ش ۱۶، زمستان ۱۳۹۵، ص ۱۵۴.

۳. مه‌ری، کریم، «نقش اقوام در همبستگی ملی»، سیاست‌های راهبردی و کلان، س ۴، ش ۱۶، زمستان ۱۳۹۵، ص ۱۶۳-۱۶۴.

۲,۹۲	تمایل به برپا کردن بحث سیاسی قومی
۳۰,۰۱	جمع

۶. میزان رضایت اقوام از عملکرد دولت^۱

برابر نظرسنجی‌های صورت گرفته در سال ۹۳ و ۹۵ درباره رضایت فردی، رضایت اجتماعی و رضایت سیاسی از عملکرد دولت، نتایج حاصل شده، نمای نسبتاً مناسبی را نشان می‌دهد که در ادامه به آن اشاره می‌کنیم:

معدل ۱۱ گویه محل توجه در رضایت فردی در بُعد رضایت فردی در اقوام، نشان می‌دهد اقوام ایرانی حدود ۸۰ درصد رضایت دارند. در بُعد رضایت اجتماعی در اقوام، معدل ۸ گویه نشان می‌دهد که در رضایت اجتماعی، اقوام ایرانی بیش از ۷۱ درصد رضایت نسبی دارند و در بُعد رضایت سیاسی در اقوام بیش از ۶۶ درصد اقوام در معدل ۱۳ گویه مد نظر، اعلام رضایت نسبی داشته‌اند. در نظرسنجی مربوط به رضایت اقوام از عملکرد دولت، ۱۲ گویه ارزیابی شد که بیشترین رضایتمندی شامل گویه‌های ذیل است:

- احترام دولت به اقوام: ۷۷ درصد رضایت نسبی
- احساس امنیت: ۸۰ درصد رضایت نسبی
- وضعیت امنیت: ۸۸ درصد رضایت نسبی
- موفقیت عملکرد دولت یازدهم: ۵۶ درصد رضایت نسبی

کمترین رضایت نسبی نیز شامل دو گویه کاهش فاصله فقیر و غنی با ۳۴ درصد رضایت نسبی و تلاش دولت برای رفع بیکاری با ۳۶ درصد رضایت نسبی بوده است. مجموعه این نظرسنجی حکایت از آن دارد که اقوام ایرانی در اکثر مؤلفه‌ها رضایت نسبی دارند و بیشتر ناراضیاتی آنها در گویه‌های اقتصادی، به‌ویژه اشتغال و معیشت، است که عموم مردم ایران از آنها ناراضی هستند. از میان اقوام ایرانی، آذری‌ها بیشترین میزان همبستگی با حکومت را دارند، اما تعداد کمی از آنها از وضعیت موجود ناراضی هستند و گرایش‌های جدایی طلبانه دارند. استان‌های خوزستان، بلوچستان و مناطق کردنشین ایران جزء کم توسعه یافته‌ترین مناطق ایران هستند و علت واقعی شورش‌های این مناطق، انشقاق از جامعه ایرانی نیست؛ بلکه مشکلات اقتصادی و مسائل مرتبط با آن است. در این استان‌ها بیکاری، یکی از عوامل اصلی گسترش تعارضات است. مشکلات سیستم اقتصادی در برآوردن نیازهای اقتصادی، گسترش بیکاری و بالارفتن تورم به روند افزایش ناراضیاتی‌ها شدت بخشیده است.^۲

در آمار دیگری میزان رضایت مردم شهرهای تبریز، سنندج و زاهدان، میزان رضایت بالای مردم از دولت را نشان می‌دهد.^۳

از عملکرد نهادهای دولتی و وزارتخانه‌ها به چه میزان رضایت دارید؟ (درصد)							
شهر	اصلاً	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	کاملاً
تبریز	۹,۳	۱۱,۱	۱۷,۱	۳۶,۶	۱۶,۶	۵,۱	۳,۵
زاهدان	۹	۸,۸	۱۴,۸	۳۷,۴	۱۷,۸	۶,۶	۵,۴
سنندج	۱۰,۳	۱۰,۷	۲۳,۹	۳۶,۸	۱۲,۹	۲,۵	۲,۹
کل کشور	۱۲,۷	۱۱	۲۰,۳	۳۵,۶	۱۳,۸	۴,۴	۲,۱

۷. ابعاد امنیتی قومیت در ایران

با نگاهی به سوابق گروه‌های قومی ایران، خیزش‌های حاد سیاسی و گاه تحریکات خشونت آمیز واگرایانه و بعضاً جدایی طلبانه برجسته‌تر از سایر ویژگی‌های مطرح آنان به نظر می‌آید. ویژگی‌های مذکور در گروه‌های قومی، از لحاظ تاریخی، از انقلاب مشروطه به هنگام

^۱ مصاحبه/افق مکث با دکتر رسول داداشی آذر.

^۲ ملک‌زاده، محمدشریف، *اقوام ایرانی و نقش آن در حاکمیت*، تهران، انتشارات جنگل، ۱۳۹۵، ص ۸۰۱.

^۳ مؤسسه مطالعات ملی، *هویت جمعی ایرانیان*، تهران، انتشارات تمدن ایرانی، ۱۳۹۵، مجلدهای استان‌های آذربایجان شرقی، سیستان و بلوچستان و کردستان.

شکل گیری دولت در ایران در سال های ۱۳۰۰ به بعد، در سال های پایانی جنگ جهانی دوم ۱۳۲۰-۱۳۲۴ و نیز پس از پیروزی انقلاب اسلامی در بهمن ۱۳۵۷ مشخصاً پس از تحول بزرگ سیاسی سر باز کرده است. همان گونه که اشاره شد، تحركات بزرگ قومی ایران طی دوران بحران سیاسی و اقتصادی اجتماعی صورت گرفته است. مهم ترین تحركات قومی در ایران (پیش از انقلاب اسلامی) عبارت است از:^۱

ردیف	نام قوم	تحركات، خیزش های سیاسی و ضدامنیتی اقوام	سال وقوع
۱	کردستان	جنبش قبیله گرایی و جدایی طلب	۱۲۹۹-۱۳۰۱
		جنبش حزب دموکرات کرد کومه	۱۳۲۴-۱۳۲۵
		جنبش قبیله گرایی جدایی طلب حزب دموکرات و کومه	۱۳۵۸
۲	آذربایجان	جنبش جدایی طلب حزب دموکرات آذربایجان	۱۳۲۴-۱۳۲۵
		تحركات حزب خلق مسلمان در آذربایجان	۱۳۵۸
۳	خوزستان	قیام جدایی طلب شیوخ خزعل در خوزستان	۱۲۹۹-۱۳۰۴
		جنبش جدایی طلب ناسیونالیست عرب در خوزستان	۱۳۵۸
۴	بلوچستان	جنبش جدایی طلبانه دوست محمدخان	۱۲۹۹-۱۳۰۴
		ناآرامی سیاسی	۱۳۵۸
۵	سایرین	تحركات ترکمن صحرا	۱۳۵۸-۱۳۵۹

نتایج پژوهش در این باره نشان می دهد عوامل تهدید قومی در ایران شامل متغیرهای ناپایداری بوده است که در سطح ملی از ناهماهنگی کارویژه های دولت مدرن با ظهور قوم گرایی سیاسی جهانی، محرومیت نسبی مناطق قومی در مقایسه با سایر مناطق و نخبگان قومی و غیر قومی که دارای اهداف خاص هستند برخاسته است. در سطح فراملی، امتداد و گسترش اقوام در فراسوی مرزهای ملی و دخالت کشورهای منطقه ای و فرامنطقه ای به منظور تأثیر پذیری حکومت مرکزی در برابر خواسته های مد نظر آنان، از منابع ناپایدار تهدید قومی به شمار می آیند. این منابع تهدید ناپایدار، تحت تأثیر قدرت ملی و وزن ژئوپلیتیکی کشور، می تواند کاهش یا افزایش یابد.

یافته های یکی از پژوهش ها نشان می دهد استان های کردستان، سیستان و بلوچستان، گلستان و جنوب آذربایجان غربی منطقه بحرانی بالقوه درجه ۱ محسوب می شوند و استان های آذربایجان شرقی و اردبیل، کرمانشاه، ایلام و خوزستان منطقه بحرانی بالقوه درجه ۲ محسوب می شوند و سایر مناطق تقریباً بدون بحران تلقی می شوند. آذری ها، که تقریباً در اکثر نقاط پراکنده اند، از نظر مذهب نیز با بخش مرکزی تجانس دارند. شمال غربی ایران و دیگر مناطق آذری زبان نسبت به سایر اقوام از میزان امنیت بیشتری برخوردار است. در بین قوم بلوچ همیشه نیروهای منطقه ای، عامل ایجاد بحران بوده اند. قوم کرد، از نظر کمی، بزرگ ترین اقلیت قومی در بین کشورهای خاورمیانه است. از طرفی مرز استان های کردنشین، حساس ترین مرزها از نظر امنیتی در ایران به شمار می رود. زیرا همیشه دخالت نیروهای بین المللی در این مرزها به وضوح دیده شده است. همچنین، عامل مذهب همانند بلوچستان و کردستان در ایجاد شکاف قومی بین اقوام ترکمن با دولت مرکزی نقش نداشته است.^۲

مهم ترین فرصت ها، تهدیدها و آسیب ها در حوزه پاره فرهنگ های قومی و مذهبی برای امنیت سیاسی و فرهنگی ایران عبارت است از:^۳

۱. پوررحمان برندق، محرم، «امنیت ملی و اقلیت های قومی و دینی در جمهوری اسلامی ایران»، فصل نامه حصون، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۸، ص ۲۱۴.
 ۲. پیش گاهی فرد، زهرا؛ امیدی آوج، مریم، «ارتباط پراکندگی اقوام ایرانی و امنیت مرزها»، فصل نامه ژئوپلیتیک، س ۵، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۸، ص ۶۷ و ۶۸.
 ۳. اسلامی، علی رضا، «قومیت و ابعاد آن در ایران»، فصل نامه علوم سیاسی، ش ۳۴، تابستان ۱۳۸۵، ص ۲۰۷-۲۰۹.

نوع پاره فرهنگ	نوع تأثیر	دلایل
زبان قومی	فرصت	زبان قومی موجب وحدت قومی می‌شود؛ احیای آثار گذشته، هم‌زبانی با قوم مشابه در کشور همسایه، بیان فرهنگ ملی با زبان قومی
	تهدید	موجب تجزیه وحدت ملی و زبان رسمی فارسی می‌شود؛ هم‌زبانی با قوم مشابه در کشور همسایه و گرایش به آنها، حمایت خارجی از آنها، محور تحریک و جنبش قومی مانند آذربایجان بزرگ (ایران و آذربایجان) یا کردستان بزرگ (عراق و ترکیه و ایران) می‌شود.
	آسیب	تداخل با لغات خارجی، احساس بیگانگی با زبان رسمی فارسی
لباس محلی	فرصت	تنوع لباس و رنگ مناسب براساس محیط جغرافیایی و آب و هوا (اعراب، ترکمن‌ها، کردها، بلوچ‌ها و ...)؛ احیای آثار گذشته؛ تشابه قومی یا قوم مشابه در کشورهای همسایه؛ بازشناسی اقوام از یکدیگر
	تهدید	موجب تجزیه وحدت ملی می‌شود. لباس ملی چادر و کت و شلوار ایرانی به رسمیت شناخته نمی‌شود.
	آسیب	احساس غربت در جمع فارس‌ها
اقتصاد محلی	فرصت	رشد اقتصادی رافع معضلات قومی است و سبب کاهش تنش‌های قومی می‌شود؛ موجب الگوشدن برای قوم مشابه در کشور همجوار می‌شود؛ افزایش رشد اقتصادی ملی و سرانه، کاهش تبعیض، گسترش عدالت
	تهدید	موجب احساس استقلال و تحریک حس ناسیونالیستی برای خودمختاری و استقلال می‌شود، مانند خواسته عرب‌های خوزستان در خصوص اختصاص درآمد نفت به استان
	آسیب	وابستگی اقتصاد ملی یا مرکز به اقتصاد محلی ممکن است با ایجاد تنش، معضلات ملی ایجاد کند.
ادیان و مذاهب	فرصت	وجود اقلیت دینی و مذهبی و رفتار مسالمت‌آمیز حکومت با آنها، برای سایر کشورها الگو شود. می‌توانیم نمایندگانی از اقلیت‌های دینی و مذهبی در مجامع عمومی داشته باشیم.
	تهدید	موجب نفوذ بیگانگان و حمایت مالی از اقلیت‌ها می‌شود؛ به کارنگرفتن اقلیت‌ها در قدرت؛ اتهام حقوق بشر به مرکز به عنوان تفتیش عقاید و دخالت خارجی
	آسیب	تلقی دوگانگی دینی و مذهبی، تحریک بیگانگان، نداشتن همدلی، تفاوت مراسم و مناسبت‌ها
دانش و آگاهی	فرصت	موجب خودآگاهی و بیداری قوم و تربیت نخبگان می‌شود؛ اداره امور قوم به دست نخبگان و رفع عقب‌ماندگی‌ها
	تهدید	وجود نخبگان و آگاهی عمومی در طرح خواسته‌ها سبب شرکت در قدرت می‌شود؛ طرح مطالبات عقب‌افتاده که در توان حکومت ملی و مرکزی نیست؛ طرح مطالبات تاریخی
	آسیب	تشکیل اجتماعات و راهپیمایی و تولید و انتشار مطالب ضد وحدت ملی
ازدواج قومی	فرصت	تداخل نداشتن اقوام دینی و زبانی؛ تخلیه احساسات قومی
	تهدید	اقوام به محدودیت جمعیتی مقید نیستند و تکثیر جمعیت آنها موجب تغییر ساختار قومی استان می‌شود.
	آسیب	ادامه سنت‌های غلط؛ ایجاد معضلات برای کشور

۸. دیدگاه اقوام راجع به موضوعات قومیتی

در نظرسنجی‌ای که میان شهرهای تبریز، سنندج و زاهدان، به‌عنوان مهم‌ترین شهرهای قومیت‌نشین درباره ذهنیت آنها راجع به تبعیض و حقوق شهروندی در جامعه صورت گرفته، نتایج زیر به دست آمده است. البته بیان این نکته لازم است منظور از تبعیض در این تحقیق، خاص اقوام نبوده اما توجه به دیدگاه شهرهای قومیت‌نشین، شامل تبعیض قومیتی نیز می‌شود:^۱

شهر	به نظر شما ظلم و تبعیض چقدر در جامعه رواج دارد؟ (درصد)					
	اصلاً	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
تبریز	۳۰٫۸	۲	۱۰٫۲	۲۲٫۶	۲۴٫۶	۲۵٫۳
زاهدان	۱۰٫۸	۲٫۸	۱۳	۲۹٫۸	۲۶	۱۵٫۸

۱. مؤسسه مطالعات ملی، هویت جمعی ایرانیان، تهران، انتشارات تمدن ایرانی، ۱۳۹۵، مجلدهای استان‌های آذربایجان شرقی، سیستان و بلوچستان و کردستان.

سنندج	۱,۳	۴,۴	۱۱,۳	۲۶,۷	۲۵,۱	۲۰,۹	۱۰,۲
کل کشور	۲,۳	۳,۴	۱۲,۲	۲۳,۷	۲۸,۸	۱۹,۶	۹,۹
در ایران همه اقوام و شهروندان از حقوق یکسان و برابر برخوردارند. (درصد)							
شهر	کاملاً موافق	موافق	مخالف	کاملاً مخالف	بی نظر		
تبریز	۱۰,۹	۳۱,۸	۳۵,۸	۱۸,۹	۲,۵		
زاهدان	۱۳,۶	۴۷,۶	۲۳,۲	۱۰,۴	۵,۲		
سنندج	۴,۴	۳۰,۴	۴۰,۶	۱۸,۲	۶,۴		
کل کشور	۷,۶	۳۶,۸	۳۷,۹	۱۱,۸	۵,۸		

مطابق این آمار، ۵۸,۳ درصد از نظرات کل کشور، زیاد، خیلی زیاد و کاملاً، معتقدند ظلم و تبعیض در جامعه رواج دارد. پاسخ به این پرسش در شهرهای زاهدان و سنندج، پایین تر از متوسط کشوری است؛ ۶۱,۴ درصد تبریزی‌ها معتقدند تبعیض در کشور رواج دارد. همچنین، میزان مخالفت با باور به «حقوق یکسان داشتن شهروندان در ایران» در شهرهای سنندج و تبریز با ۵۸,۸ و ۵۴,۷ درصد از ۴۹,۷ درصد مخالفت در کل کشور، اندکی بیشتر است؛ هرچند شهر زاهدان با ۳۳,۶ درصد مخالفت، اعتقاد بیشتری به برابری حقوق شهروندی در ایران دارند.

همچنین، در نظرسنجی دیگری در سال ۱۳۸۱ پاسخ‌گویان در پاسخ به این پرسش که «حکومت در کشور ما برای همه اقوام کشور ارزش و احترام یکسانی قائل است، شما با این نظر موافقت یا مخالف؟» نتایج زیر به دست آمد:^۱

شهرها	درصد موافق	درصد مخالف
اردبیل	۴۴,۴	۱۸,۸
ارومیه	۴۶,۹	۲۳,۲
اصفهان	۴۸,۷	۱۵,۳
اهواز	۵۴,۴	۱۸,۶
خرم‌آباد	۴۹,۵	۲۳,۳
تبریز	۴۰,۳	۲۳,۵
تهران	۴۷,۹	۱۸,۳
زنجان	۵۲,۲	۱۳,۹
سنندج	۲۷,۵	۳۴,۲
شیراز	۴۳,۳	۱۹,۴
قم	۵۸,۷	۱۱,۹
گرگان	۴۶,۹	۱۷,۷

طبق این تحقیق، جز در سنندج، تفاوت محسوس و معناداری در مناطق قوم‌نشین با مناطق مرکزی به چشم نمی‌خورد.

۹. افزایش حس بی‌عدالتی

یافته‌های دو مطالعه «پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان» (موج اول و موج دوم، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۴) نشان می‌دهد از موج اول به موج دوم احساس بی‌عدالتی قومی میان اقلیت‌ها رشد کرده و میزان مخالفت با این گویه که «در کشور ما به همه اقوام به یک چشم نگاه می‌شود» میان همه اقوام، حتی فارس‌ها، بالا رفته است. در این میان، کردها بالاترین میزان احساس بی‌عدالتی قومی را دارند و بعد از

^۱. کریمی، علی؛ مؤذن، محمدهادی، «تنوع فرهنگی و تداوم همزیستی آنها در ایران»، فصل‌نامه مطالعات ملی، ش ۴۵، بهار ۱۳۹۰، ص ۳۷. به نقل از: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور؛ ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱، ص ۱۱۹.

این گروه آذری‌ها و فارس‌ها با تفاوتی اندک قرار دارند. از این یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که احساس بی‌عدالتی قومی بین گروه‌های قومی نسبتاً رایج است:^۱

موج اول					
نگرش	آذری	کردی	فارس	سایر	کل
مخالف	۲۴,۶	۴۳,۳	۱۹,۴	۲۵,۸	۲۲,۱
مردد	۱۳,۶	۱۰,۳	۱۳,۳	۱۲,۷	۱۳,۱
موافق	۶۱,۸	۵۵,۵	۶۷,۳	۶۱,۵	۶۴,۸
موج دوم					
نگرش	آذری	کردی	فارس	سایر	کل
مخالف	۴۰,۸	۴۸,۸	۴۰,۳	۴۰,۶	۴۱,۱
مردد	۱۳,۴	۱۱,۹	۱۳,۵	۱۳,۵	۱۴,۱
موافق	۴۵,۸	۳۹,۳	۴۴,۸	۴۵,۸	۴۴,۸

طبق تحقیقی که میان کردها در شهرهای کردنشین صورت گرفت، این نتایج به دست آمد:^۲

متغیرها	زیاد (درصد)	متوسط (درصد)	کم (درصد)
قوم‌گرایی فرهنگی	۷۴,۴	۲۳,۹	۱,۸
میزان احساس تبعیض سیاسی زیاد	۶۵,۶	۳۱,۲	۳,۲
میزان احساس تبعیض فرهنگی	۵۷,۸	۴۰	۲,۵
میزان احساس تبعیض اجتماعی اقتصادی	۶۸,۷	۲۸,۳	۲,۹

یکی از متغیرهای مستقلی که بر قوم‌گرایی فرهنگی اثر مستقل گذاشته و بیشترین مقدار از تغییرات آن را تبیین می‌کند، احساس تبعیض سیاسی است. میزان احساس تبعیض در زمینه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی اقتصادی در میان کردها بالا است و این احساس تبعیض سیاسی با میزان قوم‌گرایی فرهنگی رابطه‌ای مستقیم و مثبت دارد. در این میان، میزان احساس تبعیض سیاسی بیشتر از میزان احساس تبعیض اقتصادی اجتماعی و میزان احساس تبعیض فرهنگی از همه کمتر بوده است. در واقع، احساس تبعیض سیاسی و فرهنگی بیش از احساس تبعیض اقتصادی اجتماعی بر قوم‌گرایی اثرگذار است.^۳ بنابراین، حاکمیت باید برنامه‌ای منسجم و جامع در حل این احساسات، به‌ویژه احساس تبعیض سیاسی و فرهنگی، تدوین کند و آن را به حداقل برساند.

محرومیت نسبی و راه عبور از آن

برای دست‌یابی به شناخت نقاط بحرانی در مسئله واگرایی اقوام و دست‌یابی به گره اصلی تحقیق، بعد از بررسی پژوهش‌ها و تحقیقات در بخش قبل، عوامل مهمی به دست آمد که بر اساس آن، از حدود ۲۰ نفر از استادان حوزوی و دانشگاهی با گرایش‌های مختلف درباره موضوع فوق نظرسنجی صورت گرفت که با نمره‌دهی استادان گرامی، گره اصلی این پژوهش شناسایی شد. در ذیل متغیرهای بررسی شده در نظرسنجی و نتایج حاصل از آن بیان می‌شود:

متغیرهای بررسی شده	میانگین نظر (از ۱ تا ۱۰)
احساس تبعیض	8/17647059

۱. بلالی، اسماعیل، «طرد اجتماعی اقوام در آینه آمار: بررسی بودجه‌های استان‌های ترک‌نشین و کردنشین»، فصل‌نامه مطالعات اجتماعی ایران، ش ۱۰، تابستان ۱۳۸۹، ص ۷.

۲. محمدزاده، حسین؛ و همکاران، «عوامل اجتماعی مرتبط با قوم‌گرایی فرهنگی در میان کردهای ایران»، راهبرد اجتماعی فرهنگی، ش ۳، تابستان ۱۳۹۱، ص ۸۹.

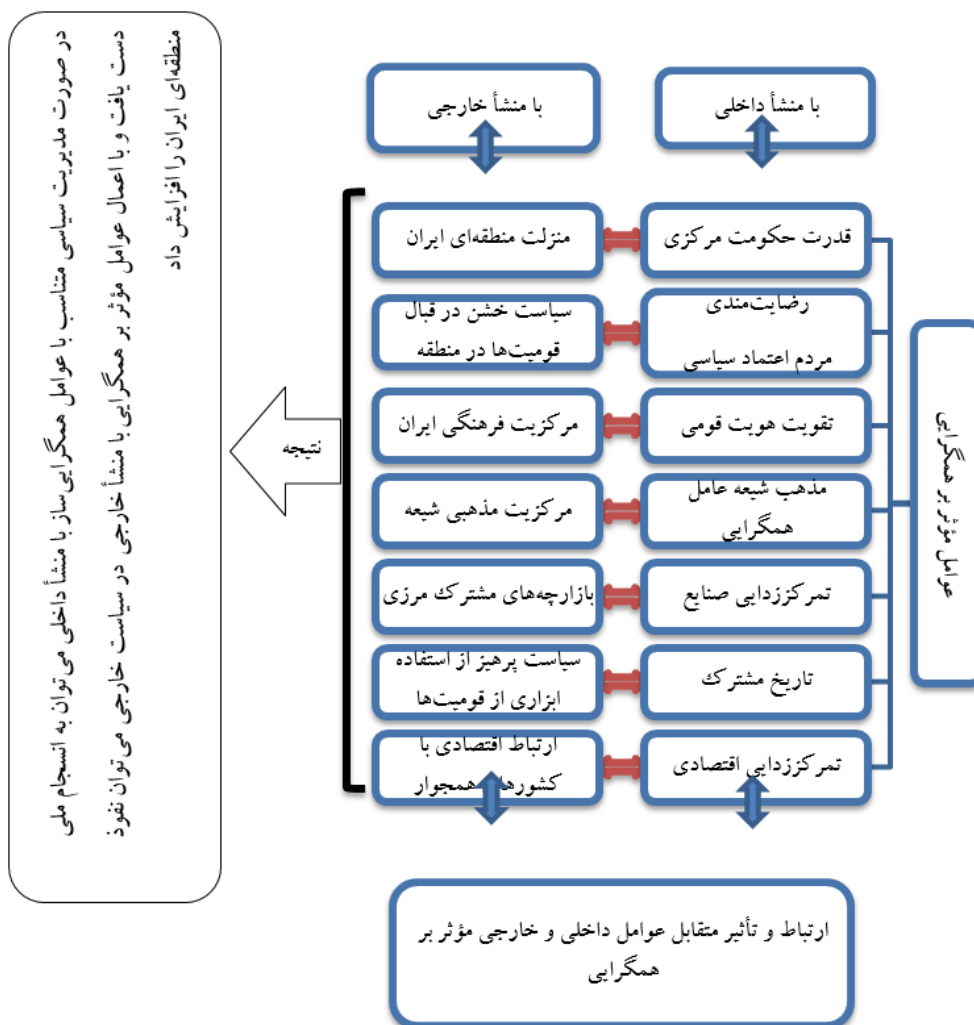
۳. محمدزاده، حسین؛ و همکاران، «عوامل اجتماعی مرتبط با قوم‌گرایی فرهنگی در میان کردهای ایران»، راهبرد اجتماعی فرهنگی، ش ۳، تابستان ۱۳۹۱، ص ۹۳.

8	کم بودن فرصت‌های مشارکت اقوام در ساخت آینده جامعه
7/94117647	توسعه نامتوازن و سطح پایین توسعه مناطق قومی
7/11764706	میزان رضایت از کشور و دولت
7	سیاست تمرکزگرایی و مغفول ماندن تنوع فرهنگی و قومی
7	ناتوانی در ملت‌سازی با جهت‌گیری به هویت‌های عام
6/70588235	طبقه و سرمایه اقتصادی پایین
6/58823529	همسایگی با کشورهای قوم‌گرای منطقه‌ای
6/41176471	گسترش فرهنگ تحقیر اقوام و خرده‌فرهنگ‌ها
6/35294118	اختلافات مذهبی (سنی مذهب)
6/11764706	فقدان پیروی منسجم بخش‌ها از الگوی مدیریت قومی مشخص
6/11764706	محرومیت فرهنگی
5/9375	تحصیلات کم
5/82352941	فعالیت نخبگان قومی
5/6875	فاصله جغرافیایی از مرکز
5/64705882	سخنان غیرمسئولانه برخی از نخبگان
5/5	الگوی مصرف رسانه‌ای انحرافی (قومی، خارجی و غیرملی)
5/47058824	آشنایی کم با عناصر هویت ملی به خصوص با زبان فارسی
5/35294118	همبستگی و اعتماد درون‌قومی قوی
5/23529412	رواج یافتن گفتمان حق تعیین سرنوشت
5/17647059	اصالت قومی
5/11764706	تفرقه‌افکنی و توطئه دشمنان
5/11764706	اطلاعات کم و مخدوش غیرقومی (دیگران)
5	محل سکونت (حاشیه شهرها، قوم‌نشین / مختلط، مرزها و فضاها صعب‌العبور)
4/94117647	سرمایه اجتماعی ضعیف، پنداشت منفی به اقوام دیگر، گرایش‌های مدنی ضعیف و میزان عضویت در گروه‌های ثانویه، ارتباطات بین قومی کم (گستره روابط اجتماعی محدود)
4/70588235	پیوستگی به گروه‌های نخستین و انتخاب گروه مرجع قومی
4/47058824	تغییر و تحولات در آن سوی مرزها
4/47058824	نوع پنداشت مثبت از خود (اعتماد به نفس مفرط)
4/28571429	دانش محلی قوی
4/25	جهانی شدن
4/15384615	مشاغل غیردولتی
4/0625	سابقه شهرنشینی کم
3/88235294	افکار و اقدامات جریان‌های فرهنگی شونیست‌های قومی (باستان‌گراها و پهلوی‌ها)
3/125	یک‌جانبه‌نگری آمریکا و غرب

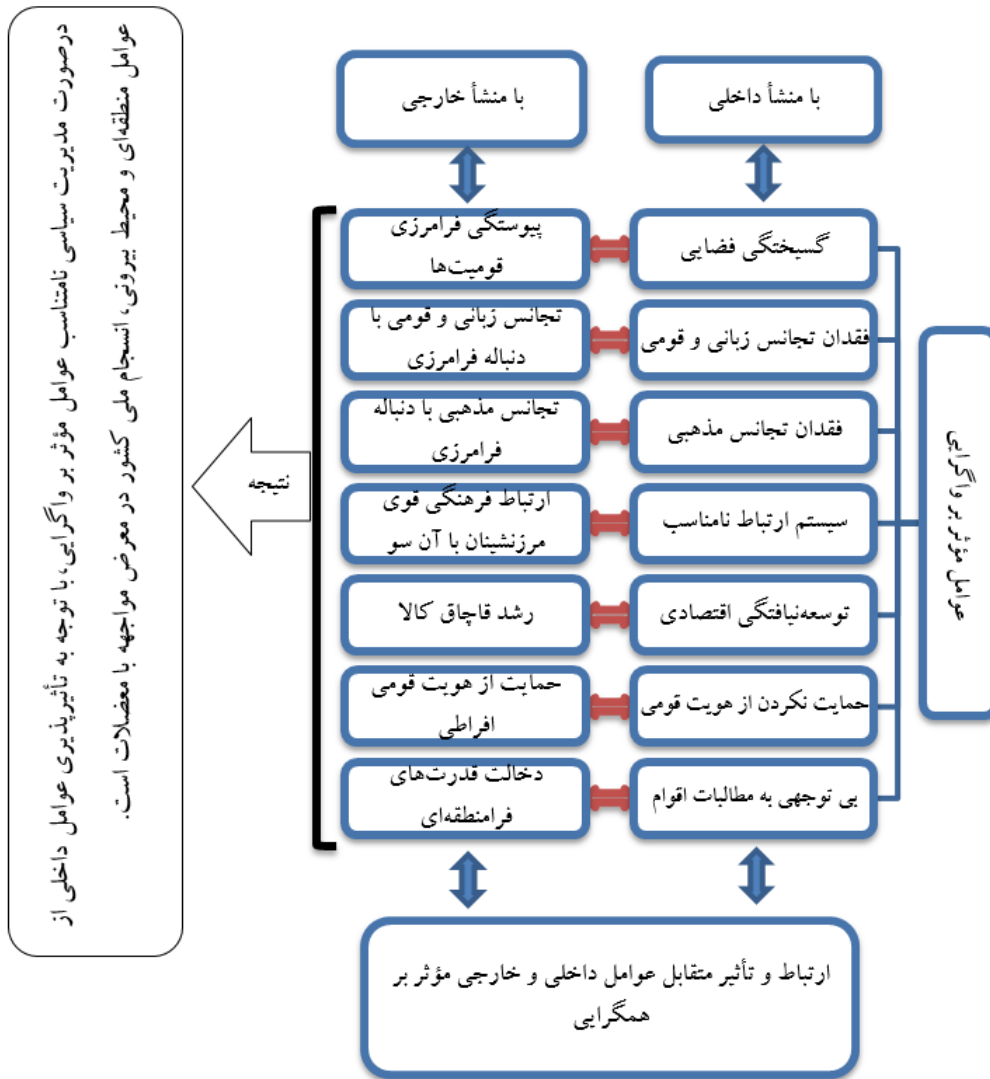
طبق نظرسنجی انجام‌شده، گره اصلی، حل معضل احساس تبعیض است که به نوعی موجب مشارکت نکردن اقوام و در نتیجه توسعه‌نیافتگی مناطق قوم‌نشین می‌شود.

نتیجه‌گیری و راهبرد پیشنهادی

از منظر مطالعات اجتماعی، دو عامل خطرآفرین، جدای از اختلاف در زبان و فرهنگ محلی، می‌تواند کشور را به ورطه سقوط بکشاند. نخست وجود برخی نیروهای گریز از مرکز در ایران، به‌ویژه در حواشی مرزها، است که در برخی مواقع، مثلاً در دوران ادعای استقلال منطقه خودمختار کردستان، به عنوان کانون بحران‌زا مطرح می‌شوند. دوم، وجود و فعالیت گروه‌های قومی متناظر در کشورهای همجوار همچون اعراب و کردها در عراق، آذری‌ها در جمهوری آذربایجان و بلوچ‌ها در کردستان، می‌تواند مرکز ایجاد تنش و بحران تجزیه و ناامنی و ضعف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در کشور باشد. مقصود اصلی در این مقاله دستیابی به هدف کلانی است که با طی کردن مسیر صحیح راهبرد، می‌توان آن را محقق کرد. در واقع، تقویت و افزایش همگرایی اقوام، هدف کلانی است که در این تحقیق مد نظر قرار گرفته که لازم است برنامه‌ای جامع برای دستیابی به بالاترین سطح آن اندیشید. علاوه بر عوامل ذکر شده، بی‌تردید بخش مهمی از چگونگی روابط میان اقوام ایرانی، ناشی از پیش‌داوری‌های مثبت یا منفی اقوام راجع به یکدیگر و قوم‌مداری (اعتقاد به فضیلت و برتری قوم خود بر سایر اقوام) آنها است. این وضعیت فرهنگی حاکم در میان غالب اقوام ایرانی، لزوم شناخت اوضاع و احوال محیط داخلی و بیرونی و استفاده از فرصت‌های راهبردی را برای سازمان‌ها و مجموعه حاکمیتی دشوار می‌کند. از همین‌رو لازم است تدوین راهبرد و دستیابی به راهکارهای تقویت همگرایی قومی، به شیوه‌ای بین قومی و با توجه به ابعاد سرزمینی، زبانی، تاریخی و فرهنگی بررسی و تحلیل شود. زیرا با تدوین راهبرد به این شیوه، اهداف، جهت و شیوه فعالیت‌ها مشخص می‌شود و امکان ارزیابی مستمر نهادها و فعالیت مسئولان فراهم می‌گردد که با این تدبیر می‌توان برنامه‌ها و فعالیت‌ها را در جهت دستیابی به اهداف و تحقق آنها، به‌ویژه هدف کلان مد نظر، آماده کرد.

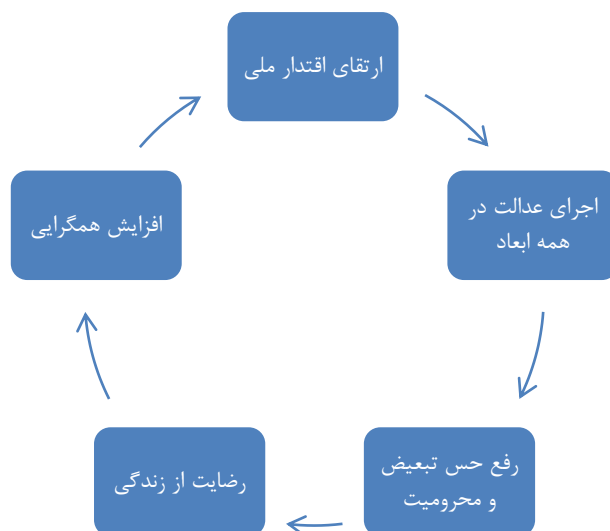
راهبرد پیشنهادی

بهترین راهبرد ممکن با توجه به شاخص‌ها و مؤلفه‌های ذکر شده، گرفتن تصمیم بر اساس ابعاد مختلف است که در جدول زیر نشان داده شده است:

بعد فرهنگی	بعد دینی	بعد اجتماعی	بعد اقتصادی	بعد سیاسی	بعد نظامی	بهترین مبنا
تکثر در عین وحدت	پذیرش اختلاف	همگرایی و هم‌شناسی	خودمختاری اقتصادی در مناطق قوم‌نشین	اعتماد به مسئولان و ترویج عدالت‌محوری	مقابله با بیگانگان در آن سوی مرز به صورت غیررسمی	افزایش اقتدار ملی

شیوع کثرت‌گرایی در عین وحدت‌گرایی فرهنگی در میان اقوام ایرانی، در واقع همان به رسمیت شناختن خرده‌فرهنگ‌های موجود در کشور و تعهد به عناصر مشترک میان اقوام یا به عبارتی هم‌تراز بودن هویت ملی و هویت قومی است. در واقع، باید مؤلفه‌های فرهنگی متکثر را بدون آنکه حذف شود، به مؤلفه‌های مشترک تبدیل کرد. برای دستیابی به این هدف لازم است مبنای عمل، ایرانی بودن باشد و هر کس که ایرانی است شهروند درجه یک دانسته شود. از بُعد دینی، بهترین راهبرد، پذیرش اختلاف است، همان‌طور که خداوند در آیه ۱۱۸ سوره هود به این اختلاف اشاره کرده و آن را آیت الهی نامیده است. خداوند در قرآن فرموده که باید اختلافات را تحمل کنید بلکه اصل وجودی آن را خوب دانسته و برای ایجاد همبستگی بین بشر، بر اصل تعارف تأکید دارد.

از نظر راهبردی، در حاشیه قرار گرفتن اقوام، امکان تبادل با کشورهای همسایه و دشمنان بیرونی را فراهم می‌کند و در عین حال زمینه‌گیر از مرکز را افزایش می‌دهد. بنابراین، لازم است برای هر گروه قومی روش و نوع کار خاص خود را در پیش گرفت که هم علمی و منطقی و هم به مصلحت است. بنابراین، در بُعد اجتماعی، کسب همگرایی و هم‌شناسی، مهم‌ترین راهبرد دانسته می‌شود. در واقع، انسان به طور طبیعی، میل به انسجام دارد و زیرساخت همبستگی جامعه نیز هم‌شناسی است. برای کسب هم‌شناسی، باید در مرحله اول، همبستگی جامعه را بر اساس تفاوت‌ها و گوناگونی‌ها تعریف کرد، به این معنا که اختلافات قومی به معنای تضاد و دشمنی نیست، بلکه به معنای متفاوت بودن است. از اهم شاخصه‌ها در تحقق همگرایی در بعد اجتماعی، رفع احساس تبعیض، محرومیت و متفاوت بودن است. البته باید دانست موضوع «احساس» مسئله مهمی در واگرایی یا همگرایی اقوام است و لازم است در حل آسیب مد نظر به آن توجه ویژه‌ای کرد. بهترین مبنای رفع احساس تبعیض در اقوام، اقتدار ملی همراه با توسعه است. اگر مبنا را اقتدار ملی قرار دهیم، عدالت سیاسی، عدالت اقتصادی، عدالت فرهنگی و عدالت اجتماعی اتفاق می‌افتد و در نتیجه ضریب رضایت مردم و گروه‌ها و اقوام مختلف از حکومت افزایش می‌یابد. رضایت هم زمانی حاصل می‌شود که اقوام احساس محرومیت نداشته باشند. یکی از شاخص‌های رفع احساس محرومیت، آگاهی ملی است و اقوام باید به آن درجه از آگاهی ملی برسند که ابتدا ایرانی و بعد از آن ارمنی، کرد، لر یا آذری هستند.

منابع

۱. اسلامی، علی‌رضا، «قومیت و ابعاد آن در ایران»، فصل‌نامه علوم سیاسی، ش ۳۴، تابستان ۱۳۸۵.
۲. اعظمی، هادی؛ حیدری، جهانگیر، «مدل‌سازی نشانگان سیاست‌های همگرا و واگرای قومی در ایران»، فصل‌نامه ژئوپلیتیک، ش ۳۷، بهار ۱۳۹۴.
۳. بلالی، اسماعیل، «طرد اجتماعی اقوام در آینه آمار: بررسی بودجه‌های استان‌های ترک‌نشین و کردنشین»، فصل‌نامه مطالعات اجتماعی ایران، ش ۱۰، تابستان ۱۳۸۹.
۴. پوررحمان برندق، محرم، «امنیت ملی و اقلیت‌های قومی و دینی در جمهوری اسلامی ایران»، فصل‌نامه حصون، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۸.
۵. پیش‌گاهی‌فرد، زهرا؛ امید، آوج، مریم، «ارتباط پراکندگی اقوام ایرانی و امنیت مرزها»، فصل‌نامه ژئوپلیتیک، ش ۵، ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۸.
۶. حشمتی‌جدید، مهدی؛ و همکاران، «بررسی عوامل مؤثر بر عملکرد گروه‌های قومی و مذهبی در امنیت داخلی استان سیستان و بلوچستان (با تأکید بر گروه‌های قومی و مذهبی شهرستان سراوان)»، مجله سیاست دفاعی، ش ۲۴، پاییز ۱۳۹۵.
۷. خرازی آذر، زهرا؛ و همکاران، «تأثیر استفاده از رسانه‌های جمعی و اجتماعی بر همگرایی بین قومی در ایران»، فصل‌نامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ش ۳۴، تابستان ۱۳۹۵.

واکاوی راهبردی مسئله واگرایی قومی در ایران؛ محرومیت نسبی عامل واگرایی قومی / ۳۵۱

۸. زالی، نادر؛ سجادی اصل، سید علی، «شناسایی عوامل کلیدی مؤثر بر توسعه نیافتگی منطقه‌ای: مطالعه موردی استان کهگیلویه و بویراحمد»، فصل‌نامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ش ۲۶، تابستان ۱۳۹۶.
۹. صالحی امیری، سید رضا، مدیریت تنوع قومی در ایران، پایان‌نامه دکتری مدیریت دولتی، واحد علوم تحقیقات، ۱۳۸۳.
۱۰. غریبیان، زهره؛ و همکاران، «بررسی گرایش دانشجویان نسبت به هویت ملی با تأکید بر قومیت؛ مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه‌های دولتی و آزاد مرکز استان گلستان در سال تحصیلی ۹۱-۹۲»، مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی، دوره ۴، ش ۱، تابستان ۱۳۹۴.
۱۱. قادرزاده، امید؛ شفیع‌نیا، عباس، «تأثیر ساختار اجتماعی آموزش بر قوم‌گرایی دانشجویان»، فصل‌نامه علوم اجتماعی، ش ۵۹، زمستان ۱۳۹۱.
۱۲. کارنامی، مه‌ری، «آسیب‌شناسی تأثیر قومیت‌گرایی بر امنیت ملی»، فصل‌نامه حصون، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۸.
۱۳. کریمی، علی؛ مؤذن، محمدهادی، «تنوع فرهنگی و تداوم همزیستی آنها در ایران»، مطالعات ملی، ش ۴۵، بهار ۱۳۹۰.
۱۴. لطفی، حیدر، «بررسی توزیع جغرافیایی قومیت‌های ایران و نقش آن بر تحولات آینده»، جغرافیا، ش ۵۱، زمستان ۱۳۹۵.
۱۵. محمدزاده، حسین و همکاران، «عوامل اجتماعی مرتبط با قوم‌گرایی فرهنگی در میان کردهای ایران»، راهبرد اجتماعی فرهنگی، ش ۳، تابستان ۱۳۹۱.
۱۶. مرادی، محسن، «تأثیر توسعه بر مسائل قومی در ایران»، آفاق امنیت، پیش شماره ۲ و ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۶.
۱۷. مصاحبه مجله اقی مکتب با دکتر رسول داداشی آذر شماره ۱۷، ۱۳۹۶ ش.
۱۸. مقدس جعفری، محمدحسن؛ شیخاوندی، داوود؛ شریف‌پور، حامد، «رابطه هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان کرد: مطالعه موردی دانشگاه پیام نور سقز»، مطالعات ملی، بهار ۱۳۸۷، ش ۳۳.
۱۹. ملک‌زاده، محمدشریف، اقوام ایرانی و نقش آن در حاکمیت، تهران، انتشارات جنگل، ۱۳۹۵.
۲۰. مه‌ری، کریم، «نقش اقوام در همبستگی ملی»، سیاست‌های راهبردی و کلان، س ۴، ش ۱۶، زمستان ۱۳۹۵.
۲۱. مه‌کویی، حجت؛ و همکاران، «تبیین موقعیت ژئوپلیتیکی اقوام و اقلیت‌ها در ایران؛ مطالعه موردی: قوم کرد»، مجموعه مقالات هشتمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران: هم‌دلی اقوام ایرانی؛ انسجام و اقتدار ملی، سندج، دانشگاه کردستان، مهر ۱۳۹۴.
۲۲. مؤسسه مطالعات ملی، گزارش و تخمین تحولات هویتی در جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه مطالعات ملی، ۱۳۹۵.
۲۳. مؤسسه مطالعات ملی، هویت جمعی ایرانیان، تهران، انتشارات تمدن ایرانی، ۱۳۹۵، مجله‌های استان‌های آذربایجان شرقی، سیستان و بلوچستان و کردستان.
۲۴. نواح، عبدالرضا؛ قیصری، نورالله؛ تقوی‌نسب، مجتبی، «آسیب‌شناسی مسائل قومی در ایران: مطالعه موردی عرب‌های ساکن شهرستان اهواز»، فصل‌نامه تحقیقات فرهنگی ایران، ش ۳، پاییز ۱۳۸۹.
۲۵. یوسفی، علی؛ اصغرپور ماسوله، احمدرضا، «قوم‌مداری و اثر آن بر روابط بین قومی در ایران»، دانش‌نامه علوم اجتماعی، دوره ۱، ش ۱، بهار ۱۳۸۸.